

GELENEKSEL HARF SEMBOLİZMİNİN BİR YORUMU OLARAK NÛN HARFİ

SONER GÜNDÜZÖZ*

As The Interpretation of Traditional Letter Symbolism: The Letter Nun

Abstract: The nun is the 14th letter of Arabic alphabet. It is a fact that there are some letters which have different meaning as in Arabic tradition. Also the letter nun is from Abbreviated Letters, Muqatta'at in The Holly Qur'an. The particular letters are found prefixed to surahs. This particular abbreviated letter nun occurs only at the beginning of surah 68 as single letter. Islamic scholars agree that Abbreviated Letters have different means in The Holly Qur'an. The letter nun has a lot of meanings in different traditions but in the Islamic tradition mostly is considered principally as representing El-Hut, the whale. Some other commentators of The Holly Qur'an have given to the letter nun different meanings. Much has been written about the meaning of these letters, but most of it is pure conjecture. Some commentators are content to recognize them as some mystic symbols of which it is unprofitable to discuss the meaning by more verbal logic. This article gathers different interpretations about the letter nun in the tradition and says tahat these interpretations haven't relied on strong religious foundations but these are subjective comments.

* Doç. Dr., OMÜ İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı ABD [gunduzoz@hotmail.com].

Key Words: The letter nun, Abbreviated Letters, mystic symbols, language tradition.

Özet: Nun harfi Arap alfabesinin 14. Harfidir. Bu harfin Arap dil geleneğinde pek çok anlamı vardır. Nun, aynı zamanda Kur'an'da bazı surelerin başında bulunan mukattaa harflerinden biridir. Mukattaa harfi olarak nun sadece 68. Sure olan Kalem suresinin başında terkibe girmemiş bir halde tek olarak bulunur.

İslam âlimlerinin her biri hurûfu mukataanın Kur'an-ı Kerîm'de farklı anlamlara geldiğini söylemektedirler. Aslında nun harfinin farklı geleneklerde de değişik anlamları olup İslâmî gelenekte ise daha çok onun balık anlamında olduğu kabul edilmektedir. Diğer bazı Kur'an müfessirleri ise nun harfine daha farklı anlamlar yüklemiştir. Hurûfu mukattaa hakkında çok değişik fikirler serdedilmiş olsa da bu görüşlerin, çoğu defa bir varsayımın ötesine geçmediği görülmektedir. Hatta bazı müfessirlere göre zaten hurûfu mukataa, sözel mantık ile tartışılmayacak mistik sembollerdir. Bu makale nun harfi ile ilgili görüşleri bir araya getirmeye çalışmakta ve gelenekte ileri sürülmüş olan görüşlerin, aslında çok sağlam nassî referansları olmadığını ve bunların daha çok âlimlerin sübjektif değerlendirmelerinden ibaret olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Giriş

Çok Boyutlu Bir Anlam Atlası Olarak Harf Bilimi

Geleneksel filoloji araştırmalarının ve Kur'an çalışmalarının bir parçası olarak harf konusu Arap filolojisinde farklı yaklaşım ve değerlendirmelere konu olmuştur. Meseleye ibdâl-kalb ve benzeri yönlerden daha çok ses merkezli yaklaşanlar olduğu gibi, bunu gramer bakımından ele alanlar da vardır. Kuşkusuz ikinci yaklaşıma sahip olanlar daha çok, harflerin heca harfi olarak değil, meani harfi olarak bir değeri olduğunu düşünmüşlerdir. Zeccâcî ve İbn Hişâm gibi dilciler, meani harfleri konusunda müstakil eserler kaleme almışlardır¹.

¹ İbn Hişâm Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf, *Muğnî'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Beyrut-Kahire, ts.; Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. İshâk, *Kitâbu'l-lâmât (Lamlar Kitabı)*, Haz. Ahmet Yüksel, Samsun, 2001.

Filologlardan harf konusunu heca harfleri ve ses düzleminde ele alanların başında Sibeveyh gelmektedir. Ne var ki gerek Sibeveyh'in, gerek kendisinden sonra bu konuda imali fikir eden pek çok dilbilimcinin harf ve ses ayırımına gitmediği görülmektedir. Örneğin Arapçada harf sayısının kırk iki olduğunu söyleyen Sibeveyh, bununla harfleri değil ses tonlarını ve fonemleri kastetmektedir². İbn Cinnî de ses ve harf ayırımındaki muğlâklık bakımından Sibeveyh'ten farklı değildir. Ne var ki İbn Cinnî bütün kapalı noktalarına rağmen ortaya attığı³ büyük iştikâk kuramıyla Arapçada lafız mana bağlantısına çok yeni ve iddialı bir kapı aralamış, kendisinden sonraki dilcilerin dikkatini bu noktaya çekmeyi başarmıştır.

İbn Cinnî'nin kuramına göre kelimedeki harflerin sırasının değiştirilmesi ile yeni kelimeler türetilmektedir⁴. İbdâle ilişkin görüşler ve İbn Cinnî'nin kuramından esinlenen çağdaş Arap dilcileri, sünâiyye 'biliteralism' kuramı adı altında harf ve ses merkezli bir kuram daha geliştirmişlerdir⁵. Bu kuramın geliştirilmesinde Lübnan merkezli dil çalışmalarının ağırlıkta olduğu ve bu çevrenin batı filolojisi ile kuvvetli teması hatırdan çıkarılmamalıdır. Dolayısıyla biliteralizmin temel lengüistik ilkelerinin Arap dil düşüncesinden kaynaklanmış olduğu söylenebilir de asıl felsefesini Darwin'in doğal seleksiyon görüşü⁶ ve F. Bopp'un dilin ilk başta tek

² Sibeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, Bulak, 1316/1898, II, 404. Sibeveyh, otuz beşten sonraki harfleri Arapçayı kusursuz kullananlar kullanmaz, diyerek yine harflerin seslerindeki tonlamaları kastetmektedir.

³ Bkz. Huseyn Vâlî, "Sebîlu'l-iştikâk beyne's-semâ' ve'l-kıyâs", *Mecelletu mecma'i'l-lugati'l-'arabiyye el-melekî*, c.II, Kahire, Mayıs-1935, s. 200.

⁴ Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî, *el-Hasâis*, nşr. Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire, 1952-56, I, 44, 46. İbn Cinnî bu kuramı iştikâk-ı ekber diye anmış, sonraki dilciler buna iştikâk-ı kebîr demişlerdir.

⁵ Bkz. A. Yüksel-Soner Gündüzöz, Arap Filolojisindeki İştikâk-ı Ekber-Sünâiyye Kuramları ve Müselleşât Olgusuna Courtenay'ın Fonem Kuramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım Denemesi, *Ekev*, sayı: 22, Kış-2005; Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu*, Multilingual, İstanbul, 2003, s. 94

⁶ Bkz. İbrâhîm Enîs, "Tatavvuru'l-bünye fi'l-kelimâti'l-'arabiyye", *MMLA*, sayı: 11, Kahire, 1959, s. 166; Atakan Altmörs, *Dil Felsefesine Giriş*, (Charles Darwin, İnsanm Türeyişi, çev. Ö. Ünalın, 1980'den alıntılanmış metin), İstanbul, 2003, s. 31.

heceli kelimelerden oluştuğu ve giderek ikili ve üçlü hâle geldiği düşüncesinden aldığı anlaşılmaktadır⁷.

Arapçadaki harflerin ses değerleri ile anlamları arasında güçlü bir bağlantı olduğu düşüncesi bugün de Arap dünyasında birtakım çalışmalarda yön verici bir düşünce olarak varlığını sürdürmektedir. Örneğin bu düşüncüyü benimsemiş bir kişi olarak Hasen Abbâs Arap harfleri ve bunların seslerinin ruhta bıraktığı hissiyatı da bir duyu olmak üzere dikkate alarak “altı duyu” dediği duyular arasında güçlü bir bağlantı olduğunu iddia etmektedir. Abbâs, kök masterlar esas alındığında her harfin alfabetik (hîcâî), sembolik (îmâî-temsîlî) ve çağrışımsal (îhâî) değerlere sahip olduğunu düşünmektedir. Abbâs Arapçada 19 harfin kök masterlarda son harf olarak bulunduğunu ifade etmekte, altı harfin ise kelime ortasında olduğunu belirtmektedir. Ona göre her harfin özelliği kelimedeki bulunduğu konuma göre değişmektedir. Harf, masterların ilk harfinde baskılı, masterların sonunda bulunduğu ise baskısız ve tonsuz söylenmektedir. Ortada ise harfin ses tonu baş ve sona göre orta bir düzeyde oluşmaktadır. Böylece aynı harf, farklı konumlarda ve dolayısıyla farklı baskı ve ses tonlamalarında değişik anlamlar kazanmaktadır.

Abbâs el-Mu’cemü’l-Vasît adlı sözlükte nûn harfi ile başlayan 2931 kelime ve türev tespit ettiğini, bunlardan 368 kökü özel olarak incelediğinde bu köklerin aynı duyusal anlam dairesinde öbeklendiğini, çok azının ikincil düzeyde soyut anlamlar kazandığını söylemektedir. Abbâs konuyu daha da uç bir noktaya götürerek bu anlamlar arasında ortak bir payda bulmaya çalışmaktadır. O, Arapçadaki 9767 kök masterın on binlerce manasının olduğunu, fakat bunlardan 3523’ünün Arapça harflerin ses özelliklerine uygun şekilde aynı anlam dairesinde öbeklendiğini iddia etmekte, ses ve anlam uygunluğunun araştırma materyalinde şaşırtıcı bir biçimde %50 ila %91 oranında tam bir uygunluk arz ettiğini söylemektedir⁸.

⁷ Enîs, a.g.m., s. 166; Hâmid Abdulkâdir, “Sunâiyetu’l-usûl li’l-lugaviyye” *MMLA*, sayı: 11, Kahire, 1959, s. 123.

⁸ Hasen Abbâs, *Hasâ’isu’l-hurûfi’l-‘arabiyye ve me’ânihâ*, Dimeşk 1998, s. 6, 7, 8.

Gaye ve metotları birbirinden farklılık gösterse de ses, dilbilgisi ve dilin türeyişine ilişkin bütün bu çalışmaların ortak noktası, sınırları ve kapsamı tam olarak belirlenmemiş ve dilciler tarafından ilke ve kuralları kesin şekilde ortaya konulmamış ilmü'l-hurûf alanının parçası olmasıdır.

A. Harf Biliminin Gizemli Yanı ve Kur'anî Sesler:

İlmü'l-hurûfun, Kur'an'ın i'câzı fikri çerçevesinde gelenekte, özellikle müfessirler ve mutasavvıflar tarafından ezoterik yorumlarla farklı bir boyut kazandığı da görülmektedir. İster, Kur'an'ın dil malzemesi ve üslup özellikleri bakından benzerinin yazılabileceği, fakat bunun ilahi bir güç ile imkânsız kılındığını söyleyen Nazzâm'ın sarfe nazariyesi doğrultusunda çalışma yapılsın⁹, -ki İbn Sinân el-Hafâcî'nin Sirru'l-Fesâha'sında bu nazariye temel referanstr¹⁰-, ister bu i'câzın Kur'an'ın zatından ve kendi üslup özelliklerinden kaynaklandığını söyleyen Cahız'ın görüşü -ki Bakillânî'nin İ'câzul-Kur'an'ı da bunun üzerine inşa edilmiştir.- esas alınarak çalışma yürütülsün sonuçta Kur'an'ın eşsizliğinin bir parçası olarak görülen harfler ve özelde hurûfu'l-mukattaa i'câz açısından önemli bir tartışma konusu hâlini almıştır.

Bu tartışma Nazzam, Cahız, Bakillânî ve Cüveynî'nin söylediklerinin çok ötesinde ve çok boyutlu bir düşünüşün izlerini taşımaktadır. Artık İbn Cinnî'nin lafız mana denklemi, yerini zahir batın denklemine bırakmıştır. Bu denklemin bir tarafında mistik değerlendirmeler, bir tarafında aşırı Bâtını ve Hurufi yorumlar, diğer bir tarafında eskiden beri Arap aklında yer edinmiş ebced (cümel) ve cifr hesapları bulunmaktadır.

⁹ Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Mektebetü'l-İslâmi'l-âlemiyye, Kahire, ts., I, 64. Nazzâm, Kuran'ın i'câzını 'Kuran'ın geçmiş ve gelecek olayları haber vermesiyle' de ilişkilendirerek i'câzı başka boyuta taşımış ve tek boyutlu ve lengüistik temele dayanan bir i'câz anlayışı düşüncesini benimsemediğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla, 'sarfe nazariyesi' Kuran'ın lengüistik ve retorik (belagate ait) üstünlük fikrinin, teolojik temelde yapılandırılmaya çalışıldığı, hatta etkisiz kılındığı bir girişimden ibarettir.

¹⁰ Bâkallânî'nin Kuran'ın i'câzına yönelik projesi, Kuran'ın şiiirlerden ve diğer edebî metinlerden çok farklı bir dile sahip olduğu düşüncesi üzerine bina edilmiştir; fakat Bakillânî, Kuran'ı bir mucizeye dönüştüren nazım ve te'lîf özelliklerinin ne olduğunu açık bir şekilde ortaya koyamamaktadır. Bakillânî i'câz meselesini bilinçsiz biçimde acziyete bağlamıştır. Daha sonraki ulema tarafından acziyet görüşü kullanılmıştır.

Daha çok bu alandaki yorumların ise hurufu mukattaa adındaki harfler konusunda yoğunluk kazandığı görülmektedir. Aslında Kur'an-ı Kerîm'de sure başlangıçlarında (fevâtihu's-süver) sadece söz konusu harfler bulunmaz. Kur'an'ın kendine özgü üslubu içerisinde, sure başlarında övgü ve medih¹¹ tesbîh ve ululama¹², nida¹³, kasem¹⁴ şart¹⁵, emir¹⁶, istifhâm¹⁷, dua¹⁸, ta'lîl¹⁹, haber cümlesi²⁰ gibi başka başlangıç ifadeleri de vardır. Buna mukabil bunlar arasında araştırmalara en fazla konu olan mu'cem harfleri veya hurûfu mukattaa diye anılan harflerdir.

Bu harfler Kur'an-ı Kerîm'de 29 sûrenin başında yer alır. Bunlar bazı yerlerde tek, bazı yerlerde terkip hâlinde bulunur. Hurufu mukattaa tek harf olarak Sâd, Kâf, Kalem surelerinin başında bulunur. Terkip hâlinde iki harf olarak Taha, Neml, Yasin, Gâfir, Fussilet, Zuhruf, Duhan, Câsiye, Ahkâf; üç harf olarak Bakara, Âli İmrân, Ankebût, Rûm, Lokman, Secde, Yunus, Hûd, Yusuf, İbrahim, Hicr, Şuara, Kasas; dört harf olarak A'râf, Ra'd; beş harf olarak Meryem, Şûrâ surelerinin başında yer alır.

48

OMÜİFD

Kur'an'da yirmi sekiz surede hurûfu mukattaa vardır ve bunlar Mushaf'ta ilk elli sure arasında yer alır. Nüzul sırasına göre başında hurûfu mukattaa bulunan surelerden ilk nazil olan sure Nûn harfi ile başlayan Kalem suresidir. Kalem suresinden sonra, Mekke döneminde sırasıyla sâd, elif-lâm-mîm-sâd, yâ-sîn, kâf-hâ-yâ-ayn-sâd tâ-hâ, tâ-sîn-mîm ve tâ-sîn hurûfu mukataalarını içeren sureler nazil olmuştur. Bakara ve Âl-i İmrân ise Medine'de indirilmiştir. Ra'd suresinin Mekkî mi, Medenî mi olduğu ihtilafli olmakla beraber tercih edilen görüşe göre Mekkîdir. Hurûfu mukattaa arasında en çok kullanılmış olan, elif sonra lâm sonra sırayla mim,

¹¹ Fatiha, En'âm, Kehf, Sebe, Fâtır.

¹² Furkân, Mülk, İsrâ.

¹³ Hac.

¹⁴ Zâriyât, Tûr, Necm, Kiyâmet, Mürselât, Burûc, Târık, Fecir, Beled, Şems, Leyl, Duhâ, Tîn, Âdiyât, Asr.

¹⁵ Vâkıa, Münâfikun, Tekvîr, İnfîtâr, İnşikâk, Zilzâl, Nasr.

¹⁶ Alak, Cin, Kâfirûn, İhlâs.

¹⁷ İnsân, Nebe, Gâşiye, İnşirah, Fil, Maun.

¹⁸ Mutaffifûn, Hümeze, Tebbet.

¹⁹ Kureyş.

²⁰ Enbiyâ, Enfâl, Mü'minûn, Nûh.

kalın ha, râ, sîn, tâ, sâd, hâ, yâ, ayn, kâf harfleridir. Kef ve nûn ise en az kullanılmış harflerdir²¹.

Mükerrerleri dikkate alınmadığında hurûfu mukattaa'nın on dört değişik harf olduğu görülür. Müteşabihâtın bir parçası olması bu harfler hakkında ileri sürülen görüşlerin daha çok sübjektif ve bazen de aşırı yorumlar şeklinde olmasına neden olmuştur. Örneğin hurûfu mukattaa'nın Arap alfabesindeki yirmi sekiz harfin tam yarısına tekabül ettiği söylenerek, bunların ahrufu'n-nûr "nurun harfleri olduğu, diğer alfabe harflerinin ise ahrufu'z-zulmet "karanlığın harfleri" olduğu şeklinde bir harf düalizmi geliştirilmiştir. Bu taksimin ayın yirmi sekiz menziline paralel bir ontolojinin tezahürü olduğu da söylenmiştir²². Gelenek içindeki söz konusu harflerle ilgili bu yorumlardan birine göre elif-lâm-mîm'deki elif Allah'ın nime-tini, lâm, lutfunu, mim mecd ve mülkünü ifade eder. Diğer bir görüşe göre elif "Allah'tan", lâm "Cebrail'den", mim, "Muhammed'ten anlamına gelmektedir²³. Gelenekte olduğu gibi günümüzde de bazısı geleneğe istinat eden, bazısı yeni farklı yorumların yapıldığı görülmektedir²⁴.

B. Geleneksel Harf Sembolizminin Bir Yorumu Olarak Nûn Harfi

Bu makalede örnek olarak ele alınan harf Kâf suresinin başındaki nûn harfidir. Bu harf bir yerde, Kalem suresinin başında tek olarak kullanılmıştır. Nûn, sâd ve kâf gibi tek harf yapısındaki hurûfu mukattaadandır. Kur'ân-ı Kerim'de 29. sûre olan Kalem suresinin başında bulunur. Fakat o, sâd ve kâf'ın Kur'ân'da terkip halindeki haruf-ı mukattaalar içinde de bulunması bakımından bu ikisinden ayrılır.

²¹ Diğer bazı özellikler için bkz. Muhammed Ahmed İbrâhîm Ebû Ferrâh, *Hurûfu'l-mu'cem fi fevâtihî's-süver ve reddu't-te'vîlâti'l-bâtile*, Kuveyt, 1413/1992, s. 42.43.

²² Rıdvân Saîd Fakîh, *el-Keşf fi'l-i'câzi'l-Kur'ânî ve ilmi'l-hurûf*, Beyrut, 2002, s. 70.

²³ Bu ve benzer görüşlerin bir özeti mahiyetinde bkz. Yakup Kansızoğlu, Şifreci Yanılgı: *Hurufilik Tasavvuru/Harf Gizemliliği ve Kur'an Yorumuna Olan Etkileri*, İstanbul, 2004, s. 139-158.

²⁴ Örneğin Orhan Kurtman, *Kur'an-ı Kerim'in Özet Açıklaması ve Huruf-i Mukattaa ile Bazı Ayetlerin Bilimsel Yorumu*, Ankara, 1997.

Orta şiddette bir cehir harfi olan nûn'un²⁵ Süryanicedeki biçimi yıldızı andırır. Anlamı ise kılıcın keskin tarafı (şefretü's-seyf), balık (el-hût) ve hokka (ed-devât)'dır. Arap alfabesindeki nûn'un şekline bu nesnelere birisinin kaynaklık etmiş olabileceği söylenir²⁶. Bu şekli durumu bir mukattaa harfi olarak ne anlama geldiğine ilişkin görüşlere de etki etmiştir.

Nûn hakkındaki temel görüşlerin başında onun alfabe harflerinden biri olmakla beraber Kalem suresinin adı olduğu görüşü gelir²⁷. Ebûs-Suûd da hurûfu mukataanın surelerin adı olduğu konusunda çoğunluğun icma halinde olduğunu belirtmekte ve bu görüşü Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyh gibi ilk dilcilere kadar götürmektedir²⁸.

Hurûfu mukataanın Arapça kelime kalıplarında olduğu gibi bir, iki, üç, dört ve beş harf olması, nûn harfine balık ve diğer bazı anlamların yüklenmesi gibi gerekçelere bağlı olarak nûn'un bir harf değil, bağımsız bir isim olabileceği de söylenmiştir²⁹. Fakat Şevkânî gibi bazı müfessirler, mukattaa harflerinin irâba tabi olmaması³⁰, Hz. Peygamber'den bu harflerin anlamlarına dair net haberlerin bulunmaması gibi hususları dikkate alarak bunların yalnızca birer harf olarak düşünülmesi gerektiğini belirtirler. Mukattaa harflerinin yalnızca birer harf olduğunu ifade eden Buhari, Tirmizî ve Hâkim'in İbn Mes'ûd'a dayandığı elif-lâm-mîm'in birer harf olduklarını belirten bazı hadisler de bunu teyit eder³¹. Buna rağmen, ilk dönem tefsirlerinde hâkim olan anlayış nûn'un balık ve hokka anlamlarında olduğudur³². Zemaşerî ise Arap dilinde nûn'un hokka anlamında bir kullanı-

²⁵ Bkz. İsmail Durmuş-S. Gündüzöz, Nûn, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, XXXIII, 242-243.

²⁶ Abbâs, *a.g.e.*, s. 160.

²⁷ M. Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Hakim (Tefsîrü'l-Menâr)*, 1354/1935, Beyrut, Dârü'l-ma'rife, t.s. I, 122.

²⁸ Ebû's-Su'ûd Muhammed b. Hamd el-Imâdî, *İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru'l-Mushaf, Kahire, ts.I, 36; IX, 11.

²⁹ Ebû Ferrâh, *a.g.e.*, s. 41.

³⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, Matba'atu's-Seâdet, Kahire, 1328, VIII, 309.

³¹ Tirmizî 11/34; *Fethu'l-kadîr*, I, 32; ed-Dârimî, II, 521; Ebû's-Suûd, *a.g.e.* I, 34

³² Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, Kahire, 1378/1967, XVIII, 223.

mının olmadığını söyleyerek bu görüşü benimsemez³³. İbn 'Atiyye nûn'un bazı Arapların lügatinde bu anlama gelebileceği ya da bunun Acem-Arap dilinde ortak bir kelime olabileceği şeklindeki gerekçelerle Zemahşerî'ye katılmaz³⁴.

Gerek hokka, gerek balık anlamları yüklenen nûn hakkında kaynaklarda ontolojik yorumlara gidilir. İbn Abbâs'a dayandırılan bir haberde Allah'ın yarattığı ilk şeyin (kader) kalem(i) olduğu söylenir. Aynı habere göre Allah nûn'u yaratır, Yeryüzünü onun üzerinde yayar, nûn kımlıdır, Yeryüzü hareket eder³⁵. Bir başka hadiste "Allah'ın ilk yarattığı kalemdir. Sonra nûn'u yaratır. -ki o hokkadır- ayette 'nûn ve'l-kalemî' denmesinin sebebi budur. Sonra kaleme, yaz denmiş ve Kıyamete kadar, bütün amel, ecel ve rızıkları yazmıştır." denir. Bu görüş Katade, Hasan el-Basrî ve ed-Dahhâk'ın da tercihidir.³⁶

Nûn'un hokka değil de, doğrudan kâinâtın yaratıldığı gün yaratılmış olan ve Kıyamete kadar olacakları yazan nurdan bir kalem olduğu da söylenmiştir³⁷. Mukâtil, Mürre el-Hemedânî, Atâ el-Horâsânî, es-Süddî ve el-Kelbî'ye göre ise nûn yedi arzi üzerinde taşıyan bir balık³⁸ ya da yedi kat yerin altında bir balıktır³⁹. Bazı tefsirler bu balığa Hût-i A'zam ve Yehmût demişlerdir. Bazı müfessirler Kur'an-ı Kerim'deki sâhibu'l-hût⁴⁰ ve zü'n-

³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzîl ve 'uyûni'l-akâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., IV, 140.

³⁴ Âlûsî, Şihâbuddîn, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Dâru İhyâi Turâsî'l-'Arabî, ts., XXIX, 23. İsmail Cerrahoğlu da hurûfu mukattâ hakkındaki görüşlerde kesin bir neticeye ulaşmanın mümkün olmadığını, bunların isimlere irca edilmesi durumunda pek çok terkip ve tertip ihtimalinin karşımıza çıktığını söylemektedir. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Bazı Surelerin Başlangıç Harfleri III", *Diyanet Dergisi*, c. 10, sayı: 108-109, s. 167.

³⁵ Hakîm, *el-Müstedrek*, II, 498; Kurtubî, *a.g.e.*, VI, 233

³⁶ İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, nşr. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr, Beyrut, 1398/1978, s. 477.

³⁷ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâ'îl, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kahire, ts., IV, 401.

³⁸ Kurtubî, *a.g.e.*, XVIII, 223; İbn Kesîr, *a.g.e.*, IV, 400; İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru rûhi'l-beyân*, İstanbul 1389, X, 100-101; Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1388/1968, XXIX, 14.

³⁹ İbn Kesîr, *a.yer.*

⁴⁰ Kalem 68/28.

nûn⁴¹ (yani nûn'un sahibi) olan Hz. Yunus ile ilişki kurmuşlar, 'kınanmış bir halde ilken balık (el-hût) onu yutmuştu'⁴² ayetine dayanarak Kalem suresindeki nûn'un karanlıkları içinde Hz. Yunus'un hapsedildiği balık olduğu sonucuna varmışlardır⁴³. Bazı mistikler ise balığın Kâinat Yuvarlağını temsil eden bir sembol olduğunu ve çemberi ifade ettiğini belirtir. Balık sembolizmi Hindu geleneğinin Matsya-avatâra'sı yahut ilk Hıristiyanların Ichthus'u ile de bağlantılıdır⁴⁴.

Nûn harfi yaratılış olayı ile bir başka açıdan da ilişkilendirilir. Nûn hurûf-ı tekvîn olarak adlandırılan Kur'ân'daki *kun fe yekûn* harfleri⁴⁵ içerisinde bulunur. Allah'ın buyruğunun kâf ile nûn harflerinin arasında olduğu kabul edilir. Böylece nûn, kâf ile beraber yaradılışın özünü teşkil eder.

Bazı mutasavvıflar ise varlık âleminde harfleri nuranî ve ilâhî hakikatlerin kalıpları olarak görmüşlerdir. Buna göre Yeryüzünde semavi risâletin hecâ harfleriyle başladığı düşünülür. Bu doğrultuda Âdem'e inen ilk vahyin alfabe olduğu yönünde hadisler rivayet edilmiştir. Alfabeye atfedilen bu kutsal değer Hz. Peygamber'e isnat edilen bazı dualarda alfabeye, ism-i azam bağlantısı içinde bir değer yüklenmesi ile belirginleşmektedir. Bunlardan birinde nun harfi 'nûnu'n-nûr' olarak ifade edilir ⁴⁶ Tabâtabâi, hurûf-ı mukataa'nın doğru telifi (kompozisyonu) sayesinde Allah'ın ism-i a'zamına ulaşmanın mümkün olduğunu, elif lâm râ, hâ mîm ve nûn harflerini birleştirence er-Rahmân adını elde ettiğini, fakat kendisinin yine de ism-i a'zamı tespitte muktedir olmadığını söyler⁴⁷. İsmail Hakkı Bursevî de

⁴¹ Enbiyâ 21/87.

⁴² Saffât, 37/142.

⁴³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (Feza), İstanbul ts., VIII, 257-258.

⁴⁴ René Guénon, "The Mysteries of the Letter Nûn", *Studies In Comparative Religion*, England 1980, XIV/1-2,, s. 97; a.mlf., *el-Hurûfu'l-mukatta'a fi evâ'ili's-süver dirâsetün nakdiye li't-te'vîlâti'l-'adediyye ve't-tefsîrâti'l-işâriyye*, nşr. Dârü'l-Menhel, Cidde, ts. , s. 58. a.mlf., "Nûn Harfinin Esrarı", (trc. Sadık Kılıç), (Kılıç, *Benliğin İnşası*, İnsan Yay., İstanbul, 2000) s. 237-250.

⁴⁵ Nahl 16/40; Meryem 19/35; Yâsîn 36/82; Gâfir 40/68.

⁴⁶ Rıdvân Sa'îd Fakîh, *el-Küşûf fi'l-i'câzi'l-Kur'ânî ve 'İlmi'l-hurûf*, nşr. Darü'l-Mahacceti'l-Beydâ-Dârü'r-Resûli'l-Ekrem, Beyrut 1422/2002, s. 21.

⁴⁷ Tabâtabâi (Muhammed Hüseyin), *el-Mîzân fi tefsiri'l-Kur'ân*, nşr. Müessesetü'l-A'lemi Li'l-Matbu, Beyrut 1973, XVIII, 6-7.

bu anlamda Hicr, Ahkâf ve Kalem surelerinin ilk harfleri birleştğinde er-Rahmân kelimesinin oluştuğu görüşündedir⁴⁸.

Nûn'un nuru sembolize ettiği de söylenir. Fakat Bâkılânî gibi remiz görüşüne karşı olanlar nûn'un neden yalnızca nuru ifade edip nâsır ve diğer bazı kelimeleri sembolize etmediğini sormuşlar, remiz görüşünün keyfi olduğu sonucuna varmışlardır⁴⁹. Gerçi harfe nâsır ve nasîr anlamlarını verenler de olmuştur⁵⁰ ya da bu harfle Allah'ın nasr ve nusretine yemin ettiği ifade edilmiştir⁵¹. Ebcede dayalı Şîa yorumlarında ise nûn Hz. Peygamber, kalem Hz. Ali'dir⁵²

Taberî'nin rivayet ettiği bir haberde "Hiçbir harf yoktur ki bir kavmin müddetini ve ecelini ifade ediyor olmasın"⁵³ görüşü dile getirilmektedir. Buna göre nûn da bir kavmin ömrünü ifade ediyor olmalıdır. Fakat bu görüş "ebced ve yıldızlarla hesap yapanları knayan bazı hadislerle çürütülür"⁵⁴.

Nûn'un nurdan bir levha⁵⁵, Cennet'te bir ırmak⁵⁶, Allah'a ya da Peygamber'e ait bir ad⁵⁷, Kur'ân'da tehdid ve yemin amacıyla kullanılmış bir harf⁵⁸ ya da *elâ* ve *emâ* gibi bir tenbih harfi⁵⁹ olabileceği de söylenmiştir.

el-Alâyilî ve diğer bazı dilcileri referans veren Hasen Abbâs Arapça kelimelerdeki nûn harfinin çağrışımsal olarak bir nesnenin içinden çıkma, zuhur etme ve ortaya çıkma gibi soyut veya somut anlamlar taşıdığını id-

⁴⁸ Bursevî, *a.g.e.*, IV, 428.

⁴⁹ Ebu Ferrâh, *Hurûfu'l-mu'cem*, s. 223.

⁵⁰ Kurtubî, *a.g.e.*, XVIII, 224; Bursevî, *a.g.e.*, X, 100.

⁵¹ Kurtubî, a.yer; Bursevî, a.yer.

⁵² Rıdvân, *a.g.e.*, s. 80; Şerefüddîn el-Hüseynî, *Te'vîlü'l-âyâtî'z-zâhire*, nşr. Müessesetü'l-İslâmî, Kum ty., s. 685.

⁵³ Taberî, *a.g.e.*, I, 208.

⁵⁴ Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 26; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Dairtü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1354, VIII, 139; Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1987, II, 14.

⁵⁵ Kurtubî, *a.g.e.*, XVIII, 223.

⁵⁶ Kurtubî, a.yer; İbnu'l-Muneyyir, *el-İntisâf*, (Keşşâf'ın kenarında basılmıştır), Beyrut, ts., IV, 140; İbn Kesîr, IV, 401; Alûsî, *a.g.e.*, XXIX, 23.

⁵⁷ Bursevî, *a.g.e.*, X, 100.

⁵⁸ Taberî, *a.g.e.*, XXIX, 16.

⁵⁹ Merâgî Ahmed Mustafâ, *Tefsîrü'l-Merâgî*, Kahire 1385/1966 XXIX, 28.

dia etmektedir. Nûn'un bu anlam dairesi içinde bulunması psikolojik bir hâlin yansıması olup insanın acı ve üzüntüler karşısında gayri ihtiyari olarak bu sesi çıkarmasındandır. Abbâs'ın daha önce ana hatlarıyla temas ettiğimiz ses haritası projesine göre, nûn sesini ince ve tonsuz okumak zarafet, alçakgönüllülük ve inceliğin bir anlatımı, tonlu ve baskılı okumak ise bir nesnenin içinden patlarcasına bir şeyin çıktığı hissini uyandırmaktadır. Dolayısıyla harfin ses tonu ve baskısındaki farklılığa göre çağrışımı ya dıştan içe, ya da içten dışa doğru bir hareketi hatıra getirmektedir⁶⁰.

Sonuç

Gelenekte ileri sürülmüş olan görüşlerin, aslında çok sağlam nassî referansları olmadığı ve bunların, daha çok âlimlerin harflere yükledikleri subjektif anlamlar ve yakıştırmalar olduğu görülmektedir.

Gelenekteki görüşlerin birbirinden çok farklı olması da hurûfu mukattaa konusundaki yorumların subjektif ve indî görüşlerden ibaret olduğunu biraz daha perçinlemektedir.

Âlimler, bu harflerin ve özelde nûn harfinin anlamı konusundaki görüşlerinde, imla, ses çağrışımı gibi farklı hususların etkisinde kalmış görünmektedirler. Bu noktada belirleyici olan faktörlerden biri de mezhebî eğilimlerdir. Ebcedde dayalı Şîa yorumlarında nûnun Hz. Peygamber, kalemin Hz. Ali olduğuna dair görüş böyle bir görüştür.

Hurûfu mukattaa harfi olarak nûnun, Arapçada /n/ sesine yüklenmiş anlamlardan bağımsız düşünülemediği ve bazı görüş sahiplerinin Arapçadaki /n/ sesinin bu gibi çağrışımsal anlamlarından etkilenmiş olabileceği ihtimali inkâr edilemez. Nûn harfinin diğer başka muhtemel faktörlerle

⁶⁰ Nûnun inleme, çınlama, titreme, huşu, gizlenme, içe nüfuz etme, patlama, ortaya çıkma, zuhur etme, iç ve dış kusurlardan arınma, incelme, güzelleşme, yerleşme, kuşatma gibi anlamlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Nûnun masterlarda ilk harf olarak patlama, ortaya çıkma, nüfuz etme anlamlarına gelme oranı % 61 iken son harf olarak bu oran % 4'tür. Son harf olarak yerleşme, gizlenme ve kuşatma anlamı sadece %1'den azken, bu oran son harf olarak % 15'i bulmaktadır. Nûn, zayıf olma, zarif olma ve güzel olma anlamlarını ilk harf olarak % 18, son harf olarak % 25 oranında yüklenir. Titreme, patlama, ortaya çıkma ve nüfuz etme anlamlarının ilk harf olarak masterlarda baskın anlam olduğu, incelme, yerleşme, gizlenme ve kadınsı tüm eylemlerin son harfteki nûnda baskın anlam olduğu görülmektedir. Abbâs, *a.g.e.*, s. 166, 167, 168, 169.

birlikte, kâinat yuvarlağı, yaratılış, kader kalemi gibi anlamlara geldiğini söyleyen görüşün psikolojik temelini, Arapçada /n/ sesinin ortaya çıkma, zuhur etme ve patlama anlamlarında yoğun bir anlam öbeğine sahip olması gerçeğinden aldığını söylemek mümkündür. Öte yandan nûnun Yunus Peygamberin tüm karanlığıyla içinde kaldığı balığı temsil ettiği görüşü de /n/ sesinin gizlenme anlamı taşınmasıyla, buna mukabil nûnun nur ve ilâhi ışık anlamına geldiği görüşü ise, /n/ sesinin ortaya çıkma ve patlama anlamlarıyla psikolojik bağlantı içinde gibi gözükmektedir. Çok farklı yorumlara konu olmuş bu harflerin anlamı hakkında kesin bir tavır takınmak yerine bunların Kur'an'ın etkileyici üslûbu içinde bir anlam ifade ettiğini kabul ederek, konuyla ilgili her görüşün aslında kendi tarihsel şartları içinde üretildiğini ve biraz da gaybı taşlamaktan ibaret olduğunu söylemek gerekir.

Kaynakça ve Seçilmiş Literatür

- Abdülhamîd Salih Hamdân, *‘İlmu’l-hurûf ve aktâbuhu*, Kahire 1410/1990. (Mektebetu Medbûlî), s. 16, 17, 20, 21, 22.
- Abdülvehhâb Hammûde “Re’yun fî evâ’ili fevâtihî’s-süver”, *Risâletü’l-İslâm*, XII/1, Kahire 1960, s. 74-78.
- Âişe ‘Abdurrahmân bintu’ş-Şâtî’ el-Î’câzu’l-beyânû li’l-Kur’ân ve mesâ’ilü İbni’l-Ezrak dirâsetün Kur’âniyye lügaviyye ve beyâniyye, Kahire ty. (Dârü’l-Maârif) s. 141, 116, 118.
- Ali Akpınar, *Kur’ân’da Hece Harfleri (Hurûf-i Mukattaa) ve Kuşeyrî’nin Hece Harfleri Yorumu*, Tasavvuf, sy: 11, Ankara, 2003, s. 55-73.
- Allan Jones, *The Mystical of The Qur’ân*, St.I, XVI, (1962), s. 5-11.
- Alûsî (Ebü’l-Fadl Şihâbüddîn), *Rûhu’l-me’ânî fî tefsîri’l-Kurâni’l-‘azîm ve’s-seb’i’l-mesâmî*, (Beyrut), XXIX, 23.
- Ammâr et-Tâlibî, *Âsâr İbn Bâdîs*, (Dârü’l-Garbi’l-İslâmî), Beyrut, 1983, I, 52-53.
- Arthur Jeffery, *The Mystic Letters of The Koran*, MW 14, (1924), s. 247-260.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Bazı Surelerin Başlangıç Harfleri I, II, III”, *Diyanet Dergisi*, c. 10, sayı: 104-105, 106-107, 108-109.
- D. E. Kouloughli, “Sur Le Statut Linguistique Du Tanwîn Contribution à L’étude du Système Déterminatif de L’arabe”, *Arabica*, XLVIII/1, Leiden 2001, s. 50.
- Dârimî (Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl), *Sünenü’l-Dârimî* (nşr. Fevvez Ahmed Zümerli-Halid es-Sebi’ Alemi), Beyrut 1987, II, 521.

- Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani Şevkani, *Fethü'l-kadîr: el-câmi' beyne femmeji'r-rivâye ve'd-dirâye*, (Mustafa el-Babi el-Halebî), Kahire 1964, I, 32.
- Ebû Bekr Abdürrezzak b. Hemmam es-San'ani, *el-Musannef*, (nşr. Habiburrahman A'zami), Beyrut 1983, XI, 26
- Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye), Haydarabad, 1354, VIII, 139.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, Riyad, ty., VIII, 309.
- Ebû-Suûd (Muhammed b. Muhammed el-'Amâdî), *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ânî'l-kerîm*, (Dârü'l-Mushaf), Kahire, ty., I, 36; IX, 11.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (Feza), İstanbul ty., VIII, 257-258.
- Eltâf 'Alî Kureyşî, "Kur'ân-ı Mecîd key hurûf-ı mukattaât", *Fikr u Nazar*, XXII/1, İslâmâbâd 1984, s. 91-105.
- Emîl Bedî' Ya'kûb, *Mevsû'âtü'l-hurûf fi'l-lugati'l-'Arabiyye*, (Dâru'l-Cîl), Beyrut 1408/1988, s. 473-481.
- Fehd b. 'Abdurrahmân b. Süleymân er-Rûmî, "Vucûhu't-tehaddî fi'l-ahrufi'l-mukatta'a fi evâ'ili's-süver", *Mecelletu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, sayı: 50, Zulka-de-Zulhicce 1417, s. 147, 148, 149, 155, 156, 158, 161, 165, 166, 168.
- G., Ayoub, "La Nominalite Du Nom ou La question du tanwîn", *Arabica Revue D'études Arabes*, Paris, s. 151-213.
- Hakîm, *el-Müstedrek*, II, 498.
- Hasen Abbâs, *Hasâ'isu'l-hurûfi'l-'Arabiyye ve Me'ânihâ*, (Menşûrâtu İttihâdi'l-Kuttâbi'l-Arab), Dimeşk 1998, s. 160.
- Hashim Amir Ali, "The Mysterious Letters of the Qur'an a Plausible Solution to a Thirteen Hundred Years Old Problem", *Islamic Culture*, XXXVI/1 (1962), s. iii-iv.
- Hidâyet Reşîdî, Tenâsüb-i mezâmîn-i sûre hâ bâ-i hurûf-ı mukattaa der Kur'ân-ı Kerîm, *Vakf-ı Miras-ı Cavidân*, VI/1, Tahran 1377/1998, s. 8-11.
- Iyâde b. Eyyûb el-Kubeysî, "İm'ânü'n-nazar fi fevâtihî's-süver", *ed-Dirâsâtu'l-İslâmiyye*, *Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye*, XXV/2, İslâmâbâd 1410-1990, s. 7, 29, 31,
- İbn Bâbeveyh el-Kummî (Ebû Cafer Muhammed b. Alî b. el-Huseyn), *Me'ânü'l-ahbâr*, (nşr. Alî Ekber el-Gıfârî), Beyrut 1410/1990, s. 22-28.
- İbn Kesîr (Ebü'l-Fidâ' İsmâ'îl), *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*, (Mektebetü Dâri't-Türâs), Kahire ty., IV, 400-401.
- İbn Kuteybe (Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim), *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, (nşr. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr) Beyrut, 1398/1978, s. 477.

- İbn Sînâ, (Ebû 'Alî el-Hüseyn b. Abdillâh), *er-Risâletü'n-nûrûziyye*, (*Resâ'il fi'l-hikmeti ve't-tabî'iyât içinde*), (Cevâib Matbaası), İstanbul 1298, s.96.
- İbnü'l-Müneyyir (Ebû'l-Abbas Nâsırüddîn Ahmed b. Muhammed), *el-İntisaf fima tedammenehü'l-Keşşaf mine'l-i'tizal [el-İntisaf mine'l-Keşşaf]* (*el-Keşşâf içinde*) (Beyrut), IV, 140
- İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru rûhi'l-beyân*, (Eser), İstanbul 1389, IV, 428; X, 100-101.
- İsmail, Cerrahoğlu, "Bazı Sürelerin Başlangıç Harfleri", *Diyanet Dergisi*, X/104-105, Ankara 1971; X/106-107 (1971), s. 76-81; X/108-109 (1971), s. 165-168.
- J.-P. Guillaume, Tanwîn, *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), X/165-166, Leiden 1998, s. 193.
- Kurtubî (Ebû 'Abdüllâh Muhammed b. Ahmed), *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, (Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî), Kahire, 1378/1967, VI, 233; XVIII, 223-224.
- L. Massignon Tâhâ, *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Leiden 1998, X/163-164, 1.
- M. Zeki Duman-Mustafa Altundağ, Hurûf-ı Mukattaa, *DîA*, XVIII, 401.
- Massey Keith, Mysterious Letters, *Encyclopaedia of the Qur'an*, Leiden 2003, III, 471-477.
- Merâgî (Ahmed Mustafâ), *Tefsîrû'l-Merâgî*, (Mustafa el-Bâbî el-Halebî), Kahire 1385/1966, XXIX, 28.
- Muhammed Abdullâh Cebr, en-Nûn beyne 'ilmi't-tecvîd ve 'ilmi't-teşkîli's-savtî (el-fûnûlûciyâ), *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, XXXVIII/1, Kahire 1990, s. 9-10.
- Muhammed Ahmed İbrâhîm Ebû Ferrâh, *Hurûfu'l-mu'cem fi fevâtihi's-süver ve reddu't-te'vilâti'l-bâtile*, (Şirketu Mektebeti'l-Buhârî), Kuveyt 1413/1992, s. 39, 41, 42, 52, 55, 58, 103, 124, 190, 192, 193, 194, 195, 201, 211, 214, 223.
- Muhammed Bakır b. Muhammed Taki b. Maksud Ali el-Meclisî, *Bihârü'l-envari'l-câmi'a li-düreri ahhâri'l-eimmeti'l-ethâr: el-kitab ve'l-müellif* (Müessesetü'l-Vefa), Beyrut 1403/1983, XIII (Mûsâ'nun Münâcâtı).
- Muhammed Mehdî Ca'ferî, Havâmîm, *Dâiretü'l-Ma'ârif-i Teşeyyü'*, Tahran, 1376, VI/ 527.
- Muhammed Muhammed Ebû Ferrâh, *el-Hurûfu'l-mukatta'a fi evâ'ili's-süver dirâsetün nakdiye li't-te'vilâti'l-adediyye ve't-tefsîrâti'l-işâriyye*, (Dâru'l-Menhel), Cidde, ty. , s. 42, 44, 56, 57, 60, 61, 64, 65, 229.
- Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-hakîm*, Beyrut, ty, (Dâru'l-Ma'rife), I, 122.
- Nuruddîn Ebû'l-Bakâ' Alî b. 'Osmân b. Muhammed el-'Uzrî İbnü'l-Kâsîh, "Nüzhetü'l-müştegilîn fi ahkâmî'n-nûni's-sâkine ve't-tenvîn", (thk. Sâlih Mehdî 'Abbâs el-Hudayrî), *Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye*, Bağdat Şevval-1423/Disember-2002, s. 259-285.

- Orhan Kuntman, *Elmalılı ve Diğer Müfessirlerin Işığında, Kur'ân-ı Kerîm'in Özet Açıklaması ve Hurûf-i Mukattaa ile Bazı Ayetlerin Bilimsel Yorumu*, Ankara 1997, s. 662-692.
- Ra'ûf Cemâlüddîn, *el-Menhel fi beyâni kavâ'id-i 'ilmi'l-hurûf*, Kum 1405, s. 33, 36, 37, 44, 57, 76.
- René Guénon, "The Mysteries of the Letter Nûn", *Studies In Comparative Religion*, England 1980, XIV/1-2, s. 97-100; a.mlf., "Esrâru Harfî'n-Nûn", (trc. Fâtima 'Isâm Sabrî) *et-Turâsu'l-'Arabî*, sy: 44, Dimeşk Muharrem-1412/Temmuz-1991, s. 58-62; a.mlf., "Nûn Harfinin Esrarı", (trc. Sadık Kılıç), (Kılıç, *Benliğin İnşası*, İnsan Yay., İstanbul, 2000) s. 237-250; a.mlf. "Esrâru harfî'n-nûn" (trc. Fatima 'Isâm Sabrî), *Etudes Traditionnelles*, 1938, s.58-63.
- Rıdvân Sa'îd Fakîh, *el-Küşûf fi'l-i'câzi'l-Kur'ânî ve 'ilmi'l-hurûf*, (Darü'l-Mahacceti'l-Beydâ-Dârü'r-Resûli'l-Ekrem), Beyrut 1422/2002, s. 20, 28, 58, 59, 67, 69, 70, 72, 80, 82, 84, 85, 369.
- Salah Kenawy, "A Linguistic Reading In the Disjointed Letters", *The Islamic Quarterly*, XLII/4, London 1419/1998, s. 243-256.
- 58 Seyyid Muhammed Bâkır Hucetî, "Kâvişî der mefâd âye-i âl-i hâ mîm", *Makalât ve Berresiha*, Tahran 1371-1372/1413/1992-1993, s. 25-56.
- OMÜİFD Seyyid Muhammed Bâkır Hucetî, "Tahkîk der bâre-i fevâtih-i süver ve hurûf-i mukattaa-i Kur'ân", *Makalât ve Berresiha*, sy: 28-29, Tahran 1397/1977, s. 47-84.
- Subhî Abdülhamîd Muhammed Abdülkerîm, *en-Nûn ve ahvâluhâ fi lügati'l-'Arab*, (Matbaatü'l-Emâne), Kahire 1406/1986, s. 7-10.
- Süyûtî (Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr), *el-İtkan fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim) Kahire 1985 II, 14.
- Şerefüddîn el-Hüseynî, *Te'vîlü'l-Âyâtî'z-Zâhire*, (Müessesetü'l-İslâmî), Kum ty., s. 685.
- Şevkî el-Maarrî, *Mu'cemu mesâ'ili'n-nahv ve's-sarf fi tâci'l-'arûs*, (Mektebetü Lübnân), Beyrut 1996, s.197.
- Tabâtabâî (Muhammed Hüseyin), *el-Mîzân fi tefsiri'l-Kur'ân*, (Müessesetü'l-A'lemi Li'l-Matbu), Beyrut 1973, XVIII, 6-7.
- Taberî (Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr), *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (Mustafa el-Bâbî el-Halebî), Kahire,1388/1968, I, 208; XXIX, 14, 16.
- Yakup Kansızoğlu, *Şifreci Yanılgı: Hurufilik Tasavvuru/Harf Gizemciliği ve Kuran Yorumuna Olan Etkileri*, (Rağbet Yay.), İstanbul 2003, s. 139-158.
- Zemahşerî, *el-Keşşâf*, (Beyrut) IV, 140.

